

УДК 94 (477) «19»

І. А. Коляда

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

**ФОРМУВАННЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

На основі широкого комплексу джерел проаналізовано кількісний та якісний склад української інтелігенції другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст., визначено чинники, що впливали на ці характеристики.

Ключові слова: українська інтелігенція, Наддніпрянська Україна, територіально-професійний розподіл, національна група

На основании широкого комплекса источников проанализирован количественный и качественный состав украинской интеллигенции второй половины ХІХ – начала ХХ в. определены условия, которые влияли на эти характеристики.

Ключевые слова: украинская интеллигенция, Надднепрянская Украина, территориально-профессиональное распределение, национальная группа.

In the article on the base of the analysis of the broad complex of archive materials the process of the shaping of new social category of population – an intellectuals of Naddneprianska Ukraine in second half of the ХІХ century is shown, quantitative and qualitative feature of this social layer of a bourgeois society is given.

Key words: Ukrainian intelligentsia, Naddnipryanshchyna, national group, territorial and professional social system

Об'єктивні потреби суспільного розвитку другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст., полягали в тому, щоб інтенсивно збільшувати кадри інтелігенції, насамперед її професійні загони, що були безпосередніми учасниками прогресивного розвитку країни. Проте суспільно-політичний устрій Російської імперії, численні феодальні пережитки в економіці й державному механізмі гальмували нормальний розвиток інтелігенції в цілому й окремих її професійних загонів зокрема [4, с. 27]

Буржуазний розвиток Наддніпрянської України у складі Російської імперії диверсифікував соціальну структуру суспільства, збільшував номенклатуру інтелектуальних професій, поглиблював їхню спеціалізацію. Інтенсивний розвиток машинобудування, розбудова залізниць, гірничо-рудної промисловості постійно потребували

збільшення кадрів технічної інтелігенції. Розгалуження кредитно-банківської системи, посилення ролі фінансового капіталу, розвиток торгівлі загострювали потреби суспільства в кваліфікованих працівниках комерційно-фінансових спеціальностей. Запровадження нової техніки на виробництві та її ускладнення потребувало підвищення загальнокультурного рівня осіб, зайнятих на ринку праці, що, у свою чергу, спричиняло зростання педагогічних кадрів та їхню суспільну значущість.

Суттєвим доповненням до соціального портрета вітчизняної інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. мають бути окремі кількісні й якісні характеристики її внутрішньої структури.

Проблема характеристики соціально-політичного та історико-соціологічного портрету знайшла своє висвітлення у дослідженнях З. Борисюк, В. Вірменко, Г. Касьянова, О. Ресента, О. Рубльова, Н. Шип та ін.

Відкриття нових вищих навчальних закладів у Харкові, Катеринославі, Києві й диференціація системи вищої спеціальної освіти наприкінці XIX – на початку XX ст. дещо поліпшили кадровий голод. Упродовж 1899–1913 рр. кількість студентів Харківського технологічного інституту, наприклад, збільшилася з 811 до 1171, Київського політехнічного інституту – з 589 до 2313, Катеринославського вищого гірничого училища – з 77 до 446 [8, с. 90].

За Всеросійським переписом 1897 р., в імперії Романових нараховувалося лише 4639 інженерів і техніків [3, с. 69]. Це пояснювалося не тільки загальною невідповідністю чисельності технічних спеціалістів потребам новітнього виробництва, а й певними хибами у проведенні перепису, під час якого інженерно-технічні працівники зараховувалися до категорії службовців або ж реєструвалися за галузевим принципом. Аналогічний стан справ спостерігався й серед інших груп фахівців, пов'язаних безпосередньо з виробництвом, кооперацією, торгівлею тощо.

Назагал же з'ясувати точні дані щодо професійної структури інтелігенції на переломі XIX – XX ст. практично неможливо, оскільки відповідний облік не провадився. Головним джерелом тут може слугувати знову ж таки перепис населення 1897 р., однак з вищезгаданими його хибами, які суттєво ускладнюють завдання. Наявні дані дозволяють уявити, як розподілялася інтелігенція українських губерній Російської імперії за групами занять у 1897 р. [5].

Таблиця 1
Територіально-професійний розподіл інтелігенції по губерніях (без членів родин)

Губернії	Адміністрація, суд, поліція		Громадська і станова служби		Приватна юридична практика		Навчально-виховна діяльність		Наука, література, мистецтво		Лікарсько-санітарна діяльність	
	Всього	%	Всього	%	Всього	%	Всього	%	Всього	%	Всього	%
Київська	5534	16,1	1588	10,0	522	18,6	8720	19,1	774	16,8	4109	18,1
Волинська	3624	10,6	1408	8,9	297	10,6	6157	13,5	255	5,6	1964	8,6
Подільська	3506	10,2	1439	9,1	219	7,8	5419	11,7	259	5,6	2246	9,9
Катеринославська	2480	7,2	1543	9,7	173	6,2	3257	7,1	300	6,5	2069	9,2
Харківська	3883	11,3	2449	15,5	348	12,4	3876	8,4	726	15,8	2853	12,5
Чернігівська	3249	9,5	1453	9,2	218	7,6	3560	7,7	122	2,7	1260	5,5
Полтавська	3070	9,0	1984	12,5	273	9,7	3958	8,7	189	4,1	2006	8,8
Херсонська	5982	17,5	2310	14,6	555	19,7	7388	16,2	1492	32,5	4319	19,0
Таврійська	2945	8,6	1664	10,5	207	7,4	3499	7,6	477	10,4	1912	8,4
Всього	34273	100,0	15838	100,0	2812	100,0	45834	100,0	4594	100,0	22738	100,0

Зрозуміло, похибка при підрахунках тут в одних випадках може бути досить значною, коли, наприклад, йдеться про таку групу занять, як «адміністрація, суд, поліція» (адже тут до загальної кількості працівників включено чимало представників відверто «нерозумової праці»), в інших – мінімальною (як «наука, література, мистецтво»).

Отже, наявні дані якщо й не дають адекватної й коректної в науковому плані картини, то, принаймні, користуючись ними, все ж можна скласти уявлення щодо співвідношення між різними професійними загонами інтелігенції, що відбиває загальні тенденції їхнього розвитку.

Перш за все, привертає увагу значна кількість представників державно-репресивного й управлінського апарату. Вони складали майже четверту частину в тих групах занять, які традиційно зараховуються до інтелігентних фахів або ж близьких до них, тобто їхня питома вага цілком відповідала тенденції до бюрократизації значної чисельності працівників розумової праці, а також характеру російської унітарної, військово-феодальної держави, яка потребувала чисельного адміністративно-репресивного апарату, особливо на національних окраїнах. Щодо територіального розподілу цієї фахової групи, то за чисельністю її представників перед вела Київська губернія, де концентрувалися центральні урядові установи Південного Заходу Російської імперії, а також Херсонська губернія, що інтенсивно й цілеспрямовано заселялася.

Наступною за чисельністю була професійна група, зайнята в навчально-виховній сфері. Більшість складала тут учителі, викладачі середніх спеціальних навчальних закладів, освітянське чиновництво. За даними перепису 1897 р., ця фахова група складала третину всієї інтелігенції – найчисленніший її професійний загін. Близько половини їх зосереджувалося у Південно-Західному краї (Київська, Волинська, Подільська губернії), а в Чернігівській та Полтавській губерніях (що в них загальноосвітній рівень населення був найнижчим) – лише 16,4 % [5].

Релятивно велика кількість зайнятих освітньо-педагогічною діяльністю аж ніяк не означала, що суспільні потреби цієї сфери повністю задовольнялися. Учителів й вихователів відверто бракувало, особливо на селі, що було виявом зневажливого ставлення держави до потреб народної освіти й загальної відсталості суспільно-політичного й державного устрою імперії Романових. Відносно

загальної чисельності населення 9 українських губерній частка представників навчальної й виховної діяльності складала всього 0,2 % [4]. У цьому простежувалася й певна політика царського уряду щодо України. Населення українських губерній, насамперед сільське, мало нижчий рівень освіти, ніж у губерніях центральної Росії. Так, 1897 р. у підросійських українських губерніях на 100 осіб припадало 13 письменних. У Полтавській, Подільській, Харківській, Волинській, Катеринославській й Чернігівській губерніях з двома третинами українського населення письменні складали 20–29 %, у той час як у Росії аналогічний пересічний показник складав 30 % [7, с. 78]. Не в останню чергу подібне злиденне становище в освітній сфері в Україні спричинялося дефіцитом кваліфікованих учительських кадрів.

Поважні диспропорції спостерігалися й у рівні якісної підготовки учительських та виховательських кадрів. У міських гімназіях та реальних училищах працювали назагал викладачі з вищою освітою. Кваліфікаційний рівень сільських педагогів був нижчим за міських колег – переважна більшість з них мали підготовку на рівні учительських семінарій або училищ, нерідко взагалі вони мали лише початкову освіту. У земських школах, наприклад, 1910 р. педагогів з середньою або спеціальною педагогічною освітою було лише 53 % – кожний другий [2, с. 233].

Третю за чисельністю групу складали працівники, зайняті в лікарсько-санітарній сфері діяльності. Попри одне з перших місць за чисельністю, медичних кадрів усіх рівнів, вочевидь, бракувало. Наприклад, у Харківській губернії, не найгіршій за розвитком медичного обслуговування, один лікар 1900 р. припадав на 5460 осіб, у Київській – на 6250. При цьому, за даними Н. А. Шип, упродовж другої половини XIX ст. в Україні окреслилася тенденція певного збільшення загальної кількості лікарів. Надзвичайно важливу роль у цьому відношенні відігравали земства, які, до речі, були єдиними установами, що реально опікувалися проблемою забезпечення села кадрами інтелігенції [9, с. 80].

Не викликає сумнівів, що під рубрикою «громадська і станова служба» було записано й чимало тих самих медичних працівників та педагогів, які перебували на утриманні земств. Був це так званий «третій елемент» – фахівці, які наймалися земствами («перший елемент» – державні службовці, «другий» – виборні працівники). Більшість обчислених під цією рубрикою – земські працівники, що

їхня діяльність пов'язувалася переважно з селом та його повсякденними потребами, тобто в даному випадку йдеться про сільську інтелігенцію або групи, які стояли близько до її інтересів.

Окремою специфічною фаховою групою була інтелігенція, яка займалася приватною юридичною практикою. Її поява була пов'язана з низкою державних реформ 1860–1870-х рр. у Російській імперії, насамперед з судовою реформою. Відтак постав інститут приватної адвокатури, присяжних повірених, приватних нотаріусів та ін. Варто зауважити, що, згідно з загальноновживаною специфікацією, особи, зайняті приватною юридичною діяльністю, вважалися представниками вільних професій – на кшталт, скажімо, художників. Прикметно, що ця фахова група інтелігенції і справді найменше залежала від держави, тобто була вільною у виборі типу й характеру соціальної й громадської поведінки. Не дивно, що деякі адвокати ставали відомими громадськими діячами, уславились своєю участю у політичних судових процесах як захисники борців з царатом (В. П. Гаєвський, К. К. Арсенєв, Г. В. Бардовський, В. Д. Спасович та ін.). Рівночасно це була одна з найменш численних груп представників розумової праці, що концентрувалася переважно у містах.

Доволі нечисленною була й група, котра об'єднувала працівників науки, діячів літератури й мистецтва. Проте, завдяки своєму впливові на різні сторони суспільно-політичного й культурного життя, ця професійна група інтелігенції, насамперед літератори, мала суттєві переваги перед іншими. Взагалі, серед перерахованих груп занять саме діячі науки, літератури й мистецтва становили «еліту» інтелігентського середовища, особливо враховуючи певну специфіку терміна «інтелігенція» за тих часів [4, с. 32].

З погляду територіального розподілу найкраще забезпеченими кадрами інтелігенції були три губернії Південно-Західного краю, де зосереджувалася понад третина (38,0 %) загальної кількості фахівців. У південних губерніях (Катеринославська, Таврійська, Херсонська) її частка складала 33,8 %. Центральні українські губернії (Полтавська, Харківська, Чернігівська) найбільше відчували голод на робітників розумової праці – їхня частка тут становила лише 28,2 % загальної кількості інтелігенції підросійської України. Саме в цих губерніях Лівобережжя, де мешкало найбільше українського населення, було найменше спеціалістів з навчально-виховної (24,8 %), лікарської та санітарної діяльності (26,8 %). Це стосувалося й представників усіх інших вищезгаданих груп професій. Доволі численною у порівнянні

з іншими (в кількісному плані) була група представників інтелігентних професій, пов'язаних з сільською працею (37,2 %).

Найрівномірніше по регіонах (групах губерній) розподілялися працівники адміністративно-репресивного апарату. Причина зрозуміла – на противагу іншим професійним групам, їхнім призначенням опікувалася держава, зацікавлена у перманентному контролі над однією з найбагатших провінцій імперії Романових – Україною.

У цілому ж територіальний розподіл інтелігенції за групами професій, вірогідно, відповідав специфічним особливостям соціально-економічного розвитку різних регіонів підросійської України того часу. Так, наприклад, у губерніях, центри яких були водночас і центрами інтенсивної управлінсько-господарської, торговельної діяльності (Київська, Харківська, Херсонська), концентрувалося найбільше фахівців, які займалися приватною юридичною практикою. До цього варто додати, що понад половину (58 %) працівників розумової діяльності мешкало в містах, 42 % – у сільській місцевості.

Слід зауважити й таку особливість демографічної характеристики вітчизняної інтелігенції, а саме: в другій половині XIX ст. окреслилася виразна тенденція до фемінізації інтелігентної праці. З одного боку, це зумовлювалося прогресивними змінами суспільного життя, зокрема, процесом жіночої емансипації. З іншого – саме тим, що різноманітні форми упослідження жінок усе ще залишалися поширеним явищем. Привертає увагу, наприклад, переважання жіночої праці серед фахівців, зайнятих у навчально-виховній й лікарсько-санітарній сферах. Пояснювалося це не лише емансипаційним «проривом», а й тим, що ці професії не належали до престижних з погляду матеріального забезпечення (маються на увазі пересічні показники). Та й усередині вищезгаданих професійних груп жінки переважали там, де оплата праці була меншою, а також серед малокваліфікованих/некваліфікованих кадрів.

Важливою якісною ознакою інтелігенції виступає її національний склад. Однак під час Всеросійського перепису 1897 р. рубрика «національність» не виокремлювалася. Розподіл населення за національними групами (або за «народністю») – відповідно термінології урядової російської статистики) відбувався за мовними ознаками. «Великороссами» (тобто «русскімі») називалися ті, хто рідною мовою називав російську («русскій язык»), «малороссами» – носії української мови тощо. Вочевидь, це свідомо закладало значні статистичні похибки як під час визначення загальної кількості великих

національних груп у складі інтелігенції, так і при підрахунках їхнього співвідношення. Єдине, що до певної міри згладжує зазначені хиби, це та обставина, що при визначенні національної природи інтелігенції мовна ознака є досить важливим – сутнісним критерієм. Адже ті десятки тисяч респондентів, які під час перепису 1897 р. назвали «малоросійську» рідною мовою, можна, без перебільшення, зарахувати до національно свідомої частини інтелігенції. Цей аргумент (стосовно національної свідомості) відпадає тоді, коли йдеться про українське селянство, яке іншої мови, крім української, у переважній більшості своїй просто не знало й не володіло.

Принаймні, загальноросійський перепис 1897 р. надає у розпорядження дослідника лише вищенаведені параметри, й доводиться ними користуватися, критично їх осмислюючи. Очевидно, що назагал вони адекватно відображали основні пропорції у національному, національно-професійному й національно-територіальному складі робітників розумової праці.

Таблиця 2

Національно-професійна структура вітчизняної інтелігенції наприкінці XIX ст. виглядала таким чином (без членів родини):

Рід професійної діяльності	Росіяни		Українці		Євреї		Поляки	
	Всього	%	Всього	%	Всього	%	Всього	%
Адміністрація, суд, поліція	18077	52,7	11887	34,7	309	0,9	1648	4,8
Громадська і станова служби	4841	30,6	8997	56,8	590	3,7	424	2,7
Приватна юридична практика	1449	51,5	453	16,1	443	15,8	445	15,8
Навчально-виховна діяльність	13684	29,9	11152	27,4	14278	31,2	1487	3,3
Наука, література, мистецтво	2085	45,4	489	10,6	963	21,0	359	7,8
Лікарсько-санітарна діяльність	9028	39,7	6776	29,8	3875	17,0	2177	9,6

У таблиці 2 наведені дані не по всіх національних групах інтелігенції підросійської України – вибрано три найрепрезентативніші (росіяни, українці, євреї) та одна середньорепрезентативна (поляки). Відповідно до цього представники перших трьох національних груп робітників розумової праці складали 77,1 % загальної кількості інтелігенції. Серед них більшість належала українцям (32 %), за ними

слідували росіяни (29,8 %) та євреї (15,3 %). Поляків у складі інтелігенції нараховувалося 5,2 % [6].

Попри те, що українці переважали за кількісним виміром інші національні групи серед представників розумової праці, варто звернути увагу на ту обставину, що в цілому серед населення підросійської України титульна нація сягала майже 73 %, отже, кількість й питома вага національної інтелігенції, вочевидь, не відповідала загальній кількості українців у імперії Романових. Цей факт варто розглядати як серйозну диспропорцію, спричинену свідомою урядовою політикою, скерованою на великоруське домінування в інтелектуальній сфері, в тому числі й у русифікованих містах підросійської України. Підтверджує це міркування й та обставина, що росіяни, яких серед представників інтелігентних професій було майже стільки, скільки й українців, були виразною меншиною в Наддніпрянській Україні – близько 12 % її населення. Відтак, вищезгаданий дисбаланс відверто був на їхню користь. Щодо євреїв, то й їхня частка у складі інтелігенції також була вищою, ніж показник представництва цього етносу в загальному складі населення (8,3 %) [1, с. 286].

Отже, якщо брати абсолютне співвідношення чисельності інтелігенції до чисельності населення певної мовної групи, то серед українців одна людина інтелігентної праці припадала на 423 особи, серед росіян – на 74, серед євреїв – на 90 осіб [4, с. 36].

Таким чином, загальний аналіз кількісних та якісних показників соціально-професійного портрета інтелігенції українських губерній Російської імперії засвідчує, що в другій половині XIX – на початку XX ст., **буржуазний розвиток Наддніпрянської України** диверсифікував соціальну структуру суспільства, збільшував номенклатуру інтелектуальних професій, поглиблював їхню спеціалізацію.

Бібліографічні посилення

1. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914: Поляки в соціоетнічних конфліктах / Даніель Бовуа; пер. на укр. З. Борисюк. – К., 1998.
2. Веселовский Б. История земства за 40 лет / Б. Веселовский – СПб., 1911. – Т. 4.
3. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914рр.) / Д. Дорошенко – К., 2007.
4. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст.: соціально-політичний портрет / Г. В. Касьянов – К., 1993.

5. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: в 89 т. – СПб., 1897–1905. – Т. 16. – С. 168–169 (табл. XX); Т. 8. – С. 156 (табл. XXI); Т. 32. – С. 166–167 (табл. XXI); Т. 13. – С. 142 (табл. XXI); Т. 47. – С. 180 (табл. XXI); Т. 48. – С. 192 (табл. XXI); Т. 33. – С. 178 (табл. XXI); Т. 17. – С. 198 (табл. XXI); Т. 51. – С. 186 (табл. XXI).

6. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: в 89 т. – Т. 16. – С. 178–179, 182; Т. 8. – С. 172–173, 176, 180–181, 184; Т. 32. – С. 178–183, 185; Т. 13. – С. 152–153, 156, 158–159, 162; Т. 47. – С. 200–202, 204; Т. 33. – С. 192, 194, 196, 198, 200, 202; Т. 48. – С. 208, 211–212, 214, 216, 218; Т. 18. – С. 212–214, 216, 218, 220, 222; Т. 51. – С. 198–201, 204–207.

7. *Петровський Г. І. 3 революційного минулого* / Г. І. Петровський – К., 1958.

8. *Рубакин Н. А. Россия в цифрах* / Н. А. Рубакин – СПб., 1912.

9. *Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк* / Н. А. Шип – К., 1991.

Надійшла до редколегії 12.08.09.

УДК 94 (477) «19/20» + 629.5 (477) (09)

О. Б. Шляхов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КАПІТАЛ У ПРОМИСЛОВOSTІ НАДДНІПРЯНЩИНИ ТА ЙОГО РОЛЬ У СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНІЙ МОДЕРНІЗАЦІЇ РАЙОНУ КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Висвітлено роль та значення іноземних капіталів у розвитку промисловості України в модерну добу.

Ключові слова: іноземний капітал, промисловість України, модерна доба, індустріалізація, монополізація.

Освещается роль и значение иностранных капиталов в развитии промышленности Украины в модернизационную эпоху.

Ключевые слова: иностранный капитал, промышленность Украины, современные сутки, индустриализация, монополизация.

The role and significance of the foreign capitals in a development of industry of Ukraine in modern epoch is lighted.

Key words: monopolization, industrialization, foreign capital, modern epoch, industry of Ukraine.